

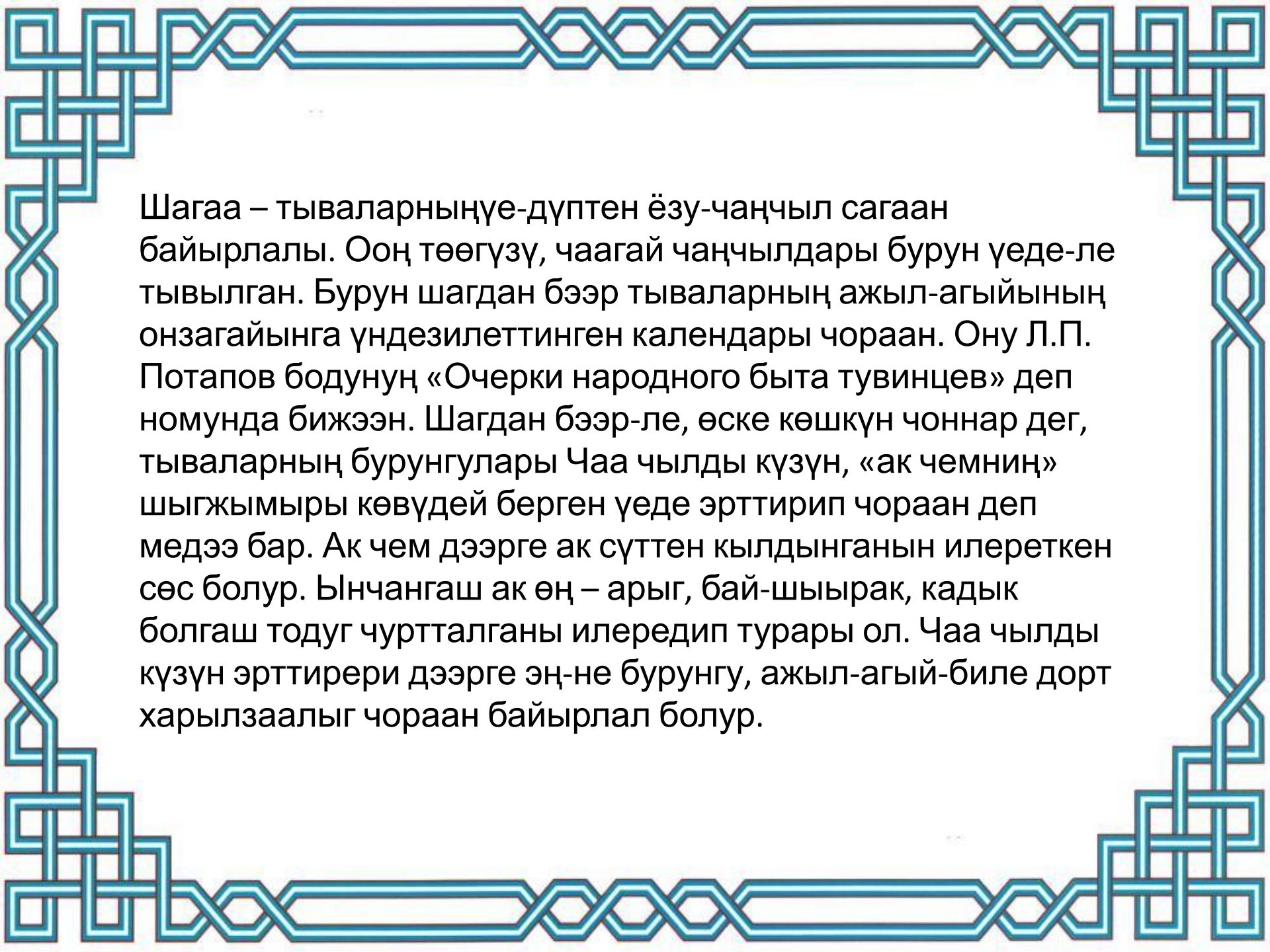
«Элдиг-Хем сумузунун кодээ ном саны»

ШАГАА ЫДЫКТЫГ БАЙШИЛЫВЫ

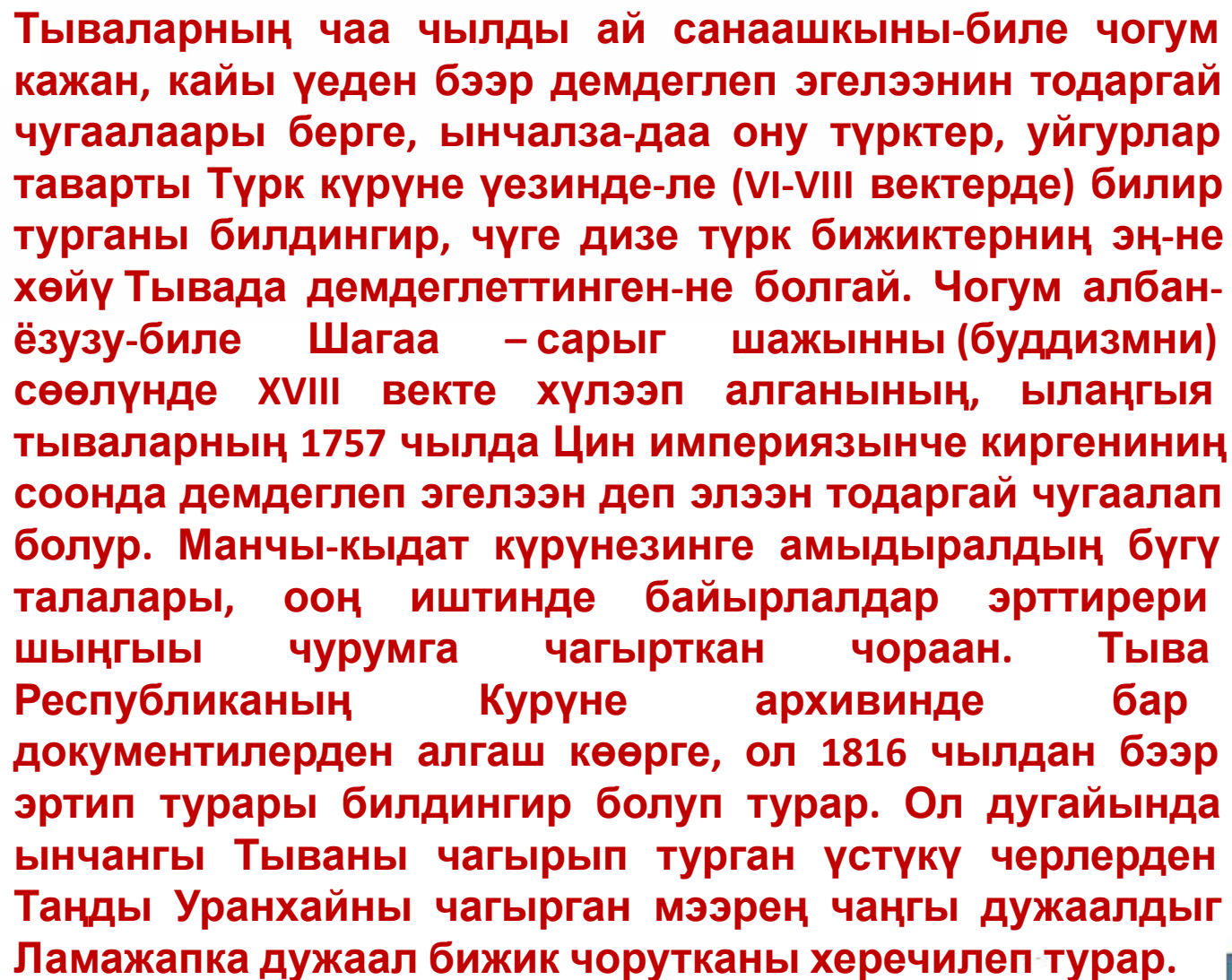

Элдиг-Хем, 2022 ч.

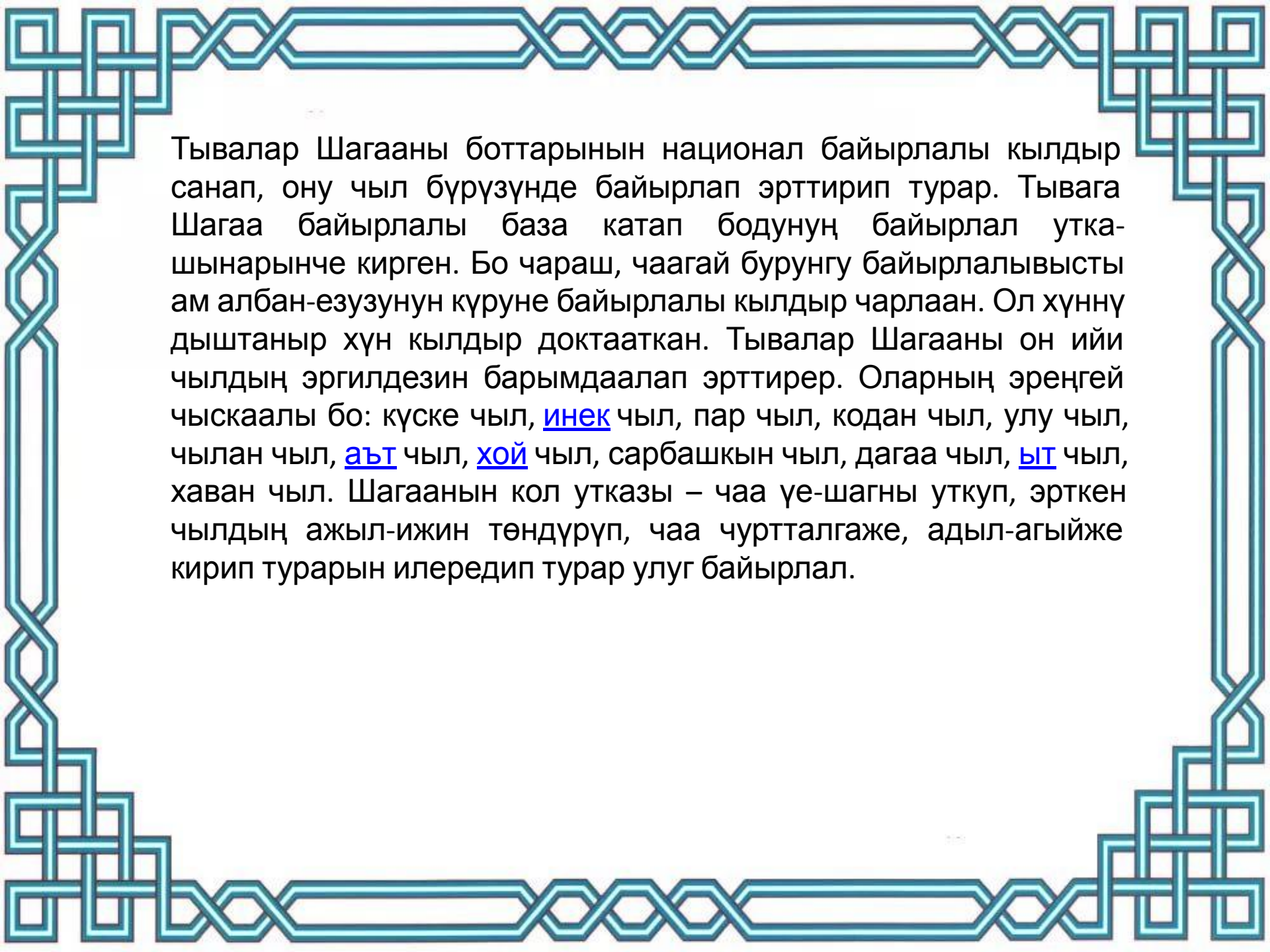
**Тыва чонум
чанчылдары
Тывызыксыг аажок
чараш. Шаандан тура
чанчыл болган Шагаа
деп бир байырлал бар.**

Шагаа – тываларныңүе-дүптен ёзу-чаңчыл сагаан байырлалы. Ооң төөгүзү, чаагай чаңчылдары бурун үеде-ле тывылган. Бурун шагдан бээр тываларның ажил-агыйының онзагайынга үндезилеттинген календары чораан. Ону Л.П. Потапов бодунуң «Очерки народного быта тувинцев» деп номунда бижээн. Шагдан бээр-ле, өске көшкүн чоннар дег, тываларның бурунгулары Чаа чылды күзүн, «ак чемниң» шыгжымыры көвүдей берген үеде эрттирип чораан деп медээ бар. Ак чем дээрге ак сүттен кылдынганын илереткен сөс болур. Ынчангаш ак өң – арыг, бай-шыырак, кадык болгаш тодуг чуртталганы илередип турары ол. Чаа чылды күзүн эрттирери дээрге эң-не бурунгу, ажил-агый-биле дорт харылзаалыг чораан байырлал болур.

Тываларның чаа чылды ай санаашкыны-биле чогум кажан, кайы үеден бээр демдеглек эгелээнин тодаргай чугаалаары берге, ынчалза-даа ону түрктөр, уйгурлар таварты Түрк күрүне үезинде-ле (VI-VIII вектерде) билир турганы билдингир, чүге дизе түрк бижиктерниң эң-не хөйү Тывада демдеглеттинген-не болгай. Чогум албан-ёзузу-биле Шагаа – сарыг шажынны (буддизмни) сөөлүндө XVIII векте хүлээп алганының, ылаңгыя тываларның 1757 чылда Цин империязынче киргениниң соонда демдеглек эгелээн деп элээн тодаргай чугаалап болур. Манчы-кыдат күрүнезинге амыдыралдың бүгү талалары, ооң иштинде байырлалдар эрттирери шыңгыы чурумга чагырткан чораан. Тыва Республиканың Курүне архивинде бар документилерден алгаш көөрге, ол 1816 чылдан бээр эртип турары билдингир болуп турар. Ол дугайында ынчангы Тываны чагырып турган үстүкү черлерден Таңды Уранхайны чагырган мээрэң чаңгы дужаалдыг Ламажапка дужаал бижик чорутканы херечилеп турар.

Тывалар Шагааны боттарынын национал байырлалы кылдыр санап, ону чыл бүрүзүндө байырлап эрттирип турар. Тывага Шагаа байырлалы база катап бодунуң байырлал уткашынарарычче кирген. Бо чараш, чаагай бурунгу байырлалывысты ам албан-езузунун күрүне байырлалы кылдыр чарлаан. Ол хүннү дыштаныр хүн кылдыр доктааткан. Тывалар Шагааны он ийи чылдың эргилдезин барымдаалап эрттирер. Оларның эреңгей чыскаалы бо: күске чыл, [инек](#) чыл, пар чыл, кодан чыл, улу чыл, чылан чыл, [аыт](#) чыл, [хой](#) чыл, сарбашкын чыл, дагаа чыл, [ыт](#) чыл, хаван чыл. Шагаанын кол утказы – чаа үе-шагны уткуп, эрткен чылдың ажил-ижин төндүрүп, чаа чуртталгаже, адыл-агыйже кирип турарын илередип турар улуг байырлал.

Тывалар Шагаага белеткелди күзүн-не эгелей бээр турган. Оът-сиген четче бышкан күскү үеде ааржы-быштак, өреме-чөкпек, саржаг, ээжегей чергелиг хамык-ла ак чемин, семис хоюн дөгөргөш, үүжелеп белеткеп алыр. Херээжен улус Шагаа айы чоокшулап олурда, өг-бүледе кижиге бүрүзүнге чаа тон даараар. Эр кижиге чылгызындан шагаалап мунар чааш, чоруккур, эки аъттарын белеткеп, чел, кудуруун чазаар. Тараалаң черниң кижилери Шагаада кадык кылыр бир барба чиңге-тарааны тускай уургайга хөөп алыр, ону эргиге чыл төнүп турда уштуп алыр. Ак-тарааны бастыргаш, бир барбаны дээрбеге тырттырып алыр, ону боова, боорзак, манчы, хуужуур кылырынга ажыглаар. Бир барба арыг арбайны тускай барбага шыгжаар, ону чугле Шагаа чоокшулап орда, чес пашка хоорар, арыглап соктаар, хоюдур дээрбелээш, хаптарга уруп шыгжаар. Мал-маганныг болгаш шынаа черниң азы чер ортузунуң кижилери байырлал хүнүнде чонга дүлүп бээр дээш, ынчан дөгөргөш иртти, сергени болгаш харын-даа шарыны баш удур аңгылай шилип алыр. Оларны башкы соокта дөгөргөш азы соккулааш, хамык эъдин бүрүнү-биле хырбачалаар, үүжелээр. Чылгылыг болгаш шыырак бай кижилер Шагаа хүнүнде чонга салыр дээш, бир сувай бени чишке үндүрөр турган. Бе казызы-биле чочактаан чиңге-тарааны

Шагаа уезинде

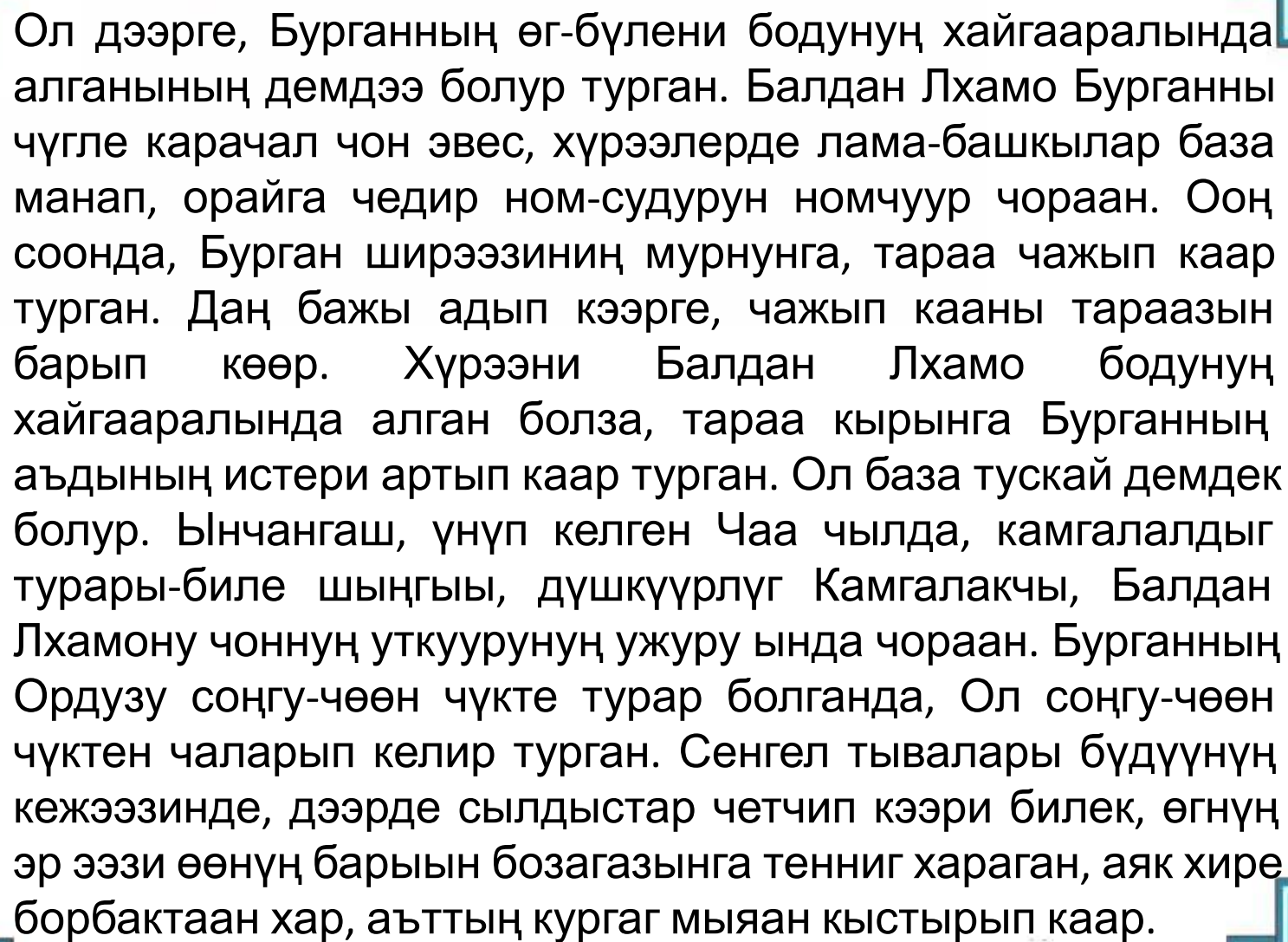
Будуу хүнү

Шагаа байырлалын уткуур бетинде белеткел ажылын чорудар хүннү «бүдүү хүнү» деп адаар. Бүдүүнүң хүнү дээрге, чылдың эң сөөлгү хүнү болурундан аңгыда, бүдүн чылдың ол-ла дүнезинде ай шуут үнмес хүнге санаттырар. Ону хоорай черге дүн-хүн чок чырык сайгылгаан аразында улус эскербейн барып болур. Көдээ черге ёзулуг аът кулаа көзүлбес, караңгы кежээни ол дүне эскерип болур. Бүдүү хүнүнде тускай кылыр ёзулалдар турар. Бүдүү хүнүнде бок, доурак-биле холбашкан ажил кылбас ужурлуг. Эрги сан-биле 29-туң хүнүнге чедир хамык чүүлүн аштап арыглап, идик-хевин чуп, арыгланып-аштанып алган турар ужурлуг. Ол хүн чүгле Шагааның аъш-чемин белеткээр, үүжезин чазып, ужа-төжүн, эът-чемин быжырар, чулазын белеткээр, хөөрге таакпызын, чаа идик-хевин белеткээр чижектиг ажылын кылган соонда, кежээзинде бүдүүлээр езулал эгелээр.

Сенгел тывалары бүдүүнүң кежээзинде аалының эң-не улуг назылыг кижизиниң өөнге чыгып алгаш, инектиң чилиин азы хендирбезин дүлүп алгаш, келген кижини бүрүзүңгө эъдин үлей амзадып, чараштыр хемдээн соонда, өгдө эр улус сый шавар. Бир кижини сый шааптар орта, өгдө олурганнар: *Чаа, буура чылы үндү, Бодаган чылы кирди, Эрги чылывысты үдөдивис, Чаа чылывысты уткуулуңар* азы «*Бүдүү чарылды*» деп алгыржыр чаңчылдыг. Сынган чилигни тавакка дозуп алгаш, аалдың ээзинге бээр. Өг ээзи баштайында от бурганынга өргүүр, ооң соонда аалда кижини бүрүзүңгө бичиилеп амзадыр. Хендирбе сый шапкан таварылгада, ол хендирбени кадакка ораагаш, ол аал шыгжап алыр. Бүдүүнү чарган соонда, ол аалга буска хайындырган бууза, хуужуур дээн чижектиг «*бүдүү чемнери*»-биле аштанып чемненирлер. Бүдүү чарар ёзулалды кылыр аал ол төрөл аймактың эң-не улуг назылыг кижизиниң аалы болур. Ол аалга кээрге, өг бүрүзү чаа хайындырган хөнек шайлыг, бир тавак аъш-чемниг, быжырган бууказын ап алган кээр. Бүдүүнү чарбышаан, ажы-төлү-биле шупту кажыктап, даалылап, кезек ойнап-хөглээн соонда, аал-аалдарынче эртенги Шагаа хүнүн уткууру-биле чанар. Шаанда бүдүүнүң дүнезинде тоол база дыңнаар турган дээр.

ШАГААДА ХОНДУР УДУВАЗЫ

Шагаа дүнезінде тывалар орайга дээр ойнап-хөглөп, удувазын кызыдып, чамдык кижилер харын-даа шуут удувайн, даң бажын уткуп алып чораан. Ооң кол чылдагааны – херээжен омур-хевирлиг, дүшкүүрлүг Балдан Лхамо деп, Камгалакчы, Ие Бурган Чаа чыл дүнезінде үш Октаргайны эргип көөр чораан. Бөдүүн, карачал кижилер, ол үеде удуп чыдар кижилерни Бурган өлүг деп санап каар деп бодаар чораан. Балдан Лхамону манаарының чогуум шын ужуру чүдел дизе, бо Бурганга эки чалбарыыр болза, ажы-төлү чок кижилер ажы-төлдүг апаар, аарыг кижилерниң аарыы намдаар, өлүр кижиниң назынынын узадыптар шыдалдыг. Карак чивеш аразында Бурган үш Октаргайны эргиптер, ынчангаш, ооң мунуп чоруур аът-хөлгези суксай бээр дээш, тыва чон бурят, калмык, моолдар-биле бир дөмей, өөнүң эжииниң аксынга 3 арыг дош азы 3 арыг борбак хар салып каар чораан. Бо бүгү белеткел Бурганны өөртүр дээрзинге чон бүзүрээр чораан. Буянныг, сүзүктүг өг-бүлениң салып каан дожу эртенинде чиде берген база болгулаар турган.

Ол дээрге, Бурганның өг-бүлени бодунуң хайгааралында алганының демдээ болур турган. Балдан Лхамо Бурганны чүгле карачал чон эвес, хүрээлерде лама-башкылар база манап, орайга чедир ном-судурун номчуур чораан. Ооң соонда, Бурган ширээзиниң мурнунга, тараа чажып каар турган. Даң бажы адып кээрге, чажып кааны тараазын барып көөр. Хүрээни Балдан Лхамо бодунуң хайгааралында алган болза, тараа кырынга Бурганның аъдының истери артып каар турган. Ол база тускай демдек болур. Ынчангаш, үнүп келген Чаа чылда, камгалалдыг турары-биле шыңгыы, дүшкүүрлүг Камгалакчы, Балдан Лхамону чоннуң уткуурунунуң ужуру ында чораан. Бурганның Ордузу соңгу-чөөн чүкте турар болганда, Ол соңгу-чөөн чүктен чаларып келир турган. Сенгел тывалары бүдүүнүң кежээзинде, дээрде сылдыстар четчип кээри билек, өгнүң эр ээзи өөнүң барыын бозагазынга тенниг хараган, аяк хире борбактаан хар, аъттың кургаг мыяан кыстырып каар.

Ол дээрге, өөнгө бүдүн чыл дургузунда аза-четкер, хамык багай чүве кирбезин деп бүзүрээр болгаш ону «өг карактаары» деп адаар. Ооң утказы, ол өгге келген хамык-ла эки чүве солагай бозагазындан, багай чүүлдер барыын бозагазындан шыгаар, харын-даа өгге кирип келир деп санаар болгаш өгнүң солагай бозагазынга кандыг-бир чүве кыстырбас. Барыын бозагага кыстырып каан ол үш чүүл дом хамык багай чүүлдүң, аза-буктуң оруунга доткар-моондак болур ужурлуг деп санаар. Тенниг хараганга чоокшулап кээрге, тени-биле шиштээр, хар доңурар, кургаг аът мыяа өрттедир деп баарга, ол келген аза-бук корткаш, ол аалдыва кирбейн улаштыр чоруй баар деп санаар.

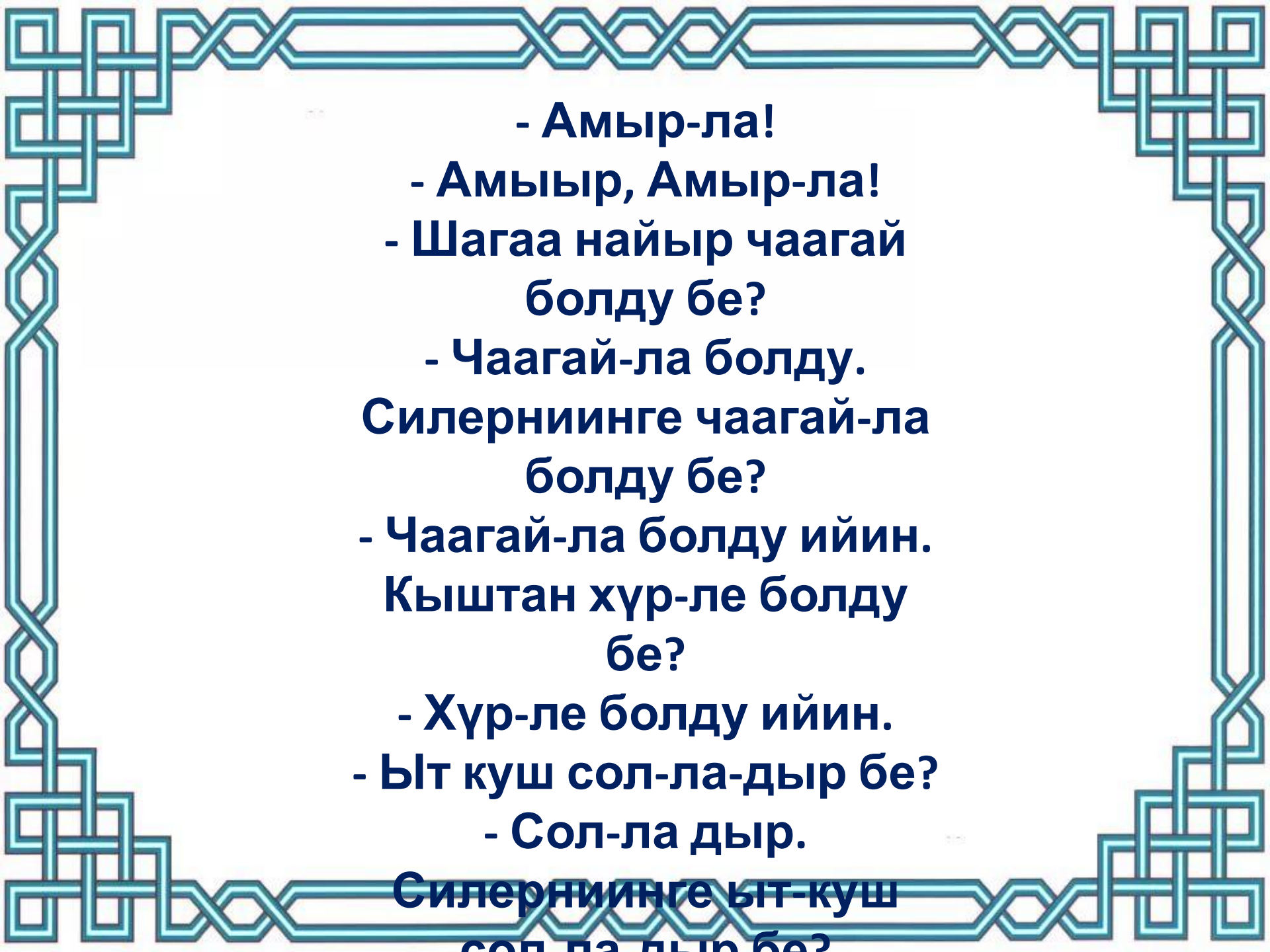
САН САЛЫР ЁЗУДАЛ

Үе-дүптен тура тывалар бойдус-биле чолукшуур (амыр-менди солчур), аңаа хүндүткел илередип, саң салыр чаңчылдыг. «Саң» дээрге, төвүт дылдан очулдурарга «арыглаашкын» дээни ол болур. Тос чүктүң Бурганнарынга арыг, чаагай чытты база өргүүрү дээни ол. Шагаада улуг, биче ийи саң салыр. Улуг саңны эр кижиге, бичезин кыс кижиге салыр. Саң салыр ёзулалды эртенги хүннүң херели аалдың коданынга дээй бээрге эгелээр турган. Улуг саңны эң улуг назылыг кижиге азы лама-башкы эр хиндиктиг чону баштап алгаш, бедик, арыг черге, мурнуу чүкче углай салыр. Харны чыггаш, оваалап каан бедигээшке үш дашты салгаш, ооң кырынга от кыпсыр. Саңның дооразы, узуну 50-60 см, хевири дөрбелчин, үш булуңчук бооп болур. Тургузуп каан саңның аразынче баш бурунгаар тос арыг, сыптыг артыш киир суп алып, чүге дээрге артыш тываларда арыглаар, хай-бачытты ырадыр тускай эм-дом үнүш бооп турар. Саңга чүгле саржаг, артыш болгаш арбай далганын элбек кылдыр салыр ужурлуг. Ак-даа болза, хуюксуг чыт үндүрүптер дээш сүт өргүвес, даш-шимээн үндүрүп болур дээш ааржы-курут база эъттиг чемни саңче салбас ужурлуг чораан.

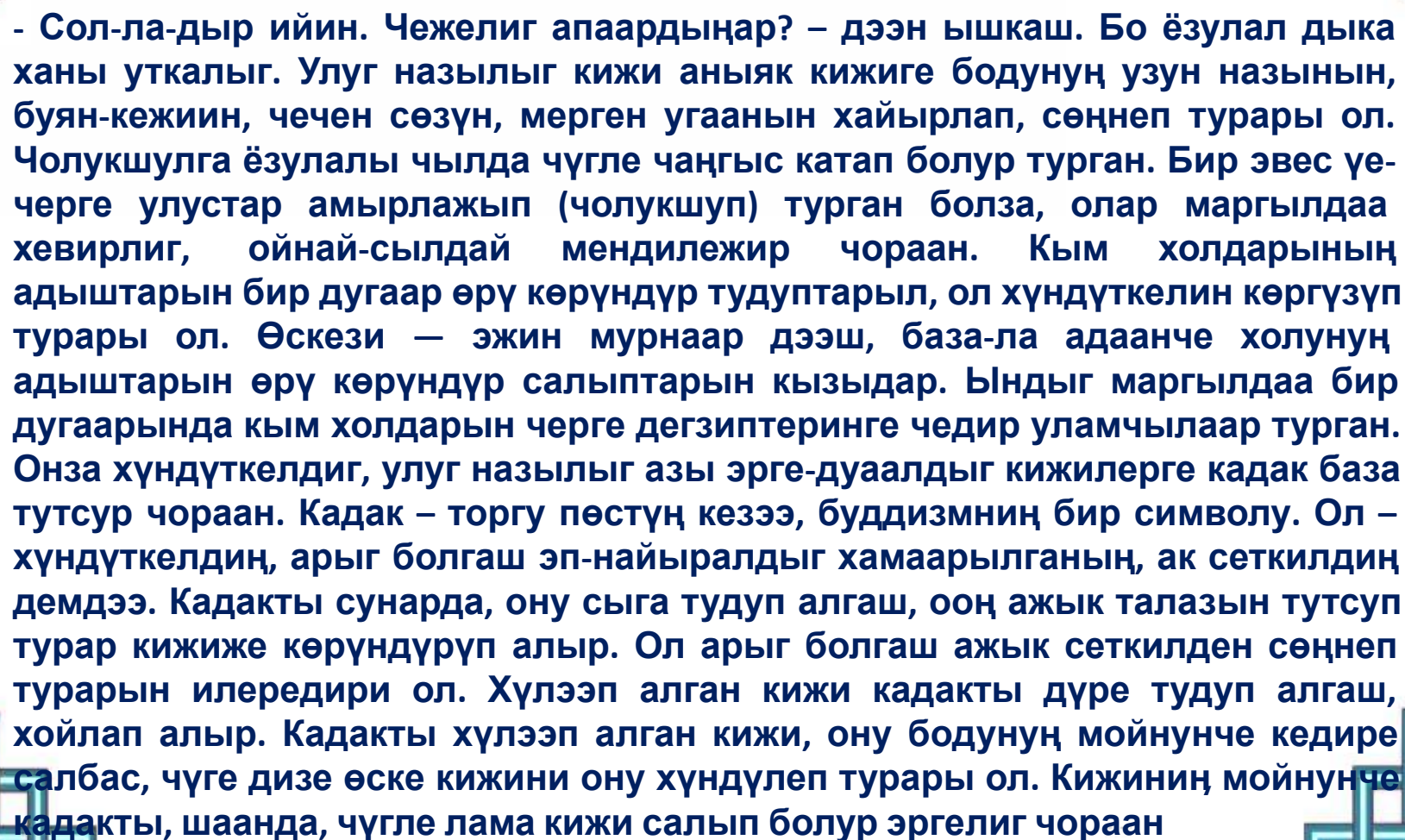
Суук чемни (сүттү, тыва араганы) отче саара кутпас, оларны оран-делегейже өргүүр. Бо кылдыныглар аңгы-аңгы Бурганнарга, чер ээлеринге база оттуң ээзинге тускай өргүл болуп турар. Ол үеде ыяап-ла йөрээл сөстөр чугалаар турган, чижээ: Чыл бажы келди, Чылан кежи чылбырады! Шаг бажы келди, Шагаа үе келди! Артыш, саңым кыпсып тур мен, Ак сүдүм чажып тур мен! Оран-таңдым, Бай-ла Тайгам, Тос чүзүн байлак малым, өршээ, өршээ! Мал-маган Чаа чылда арбын болзун, көвей болзун! Ак сүт, аъш-чем элбек болзун, өршээ! Үнүп олар хой чылда үүле-херек чогул турзун, Уткул турар төрөл-чонга ууттунмас кежик келзин! Артап болбас алдын өргөн, Аас-кежик, буянныг болзун! Дээп болбас демир өргөн, Делегей дег кежиктиг болзун! Курай! Курай! Курай! Биче саңны аалдын кыс ээзи өг эжииниң мурнунга салыр. Чүге дээрге кыс кижини бойдус өг-бүлезинге «хүн дег» чырыкты, чылыгны, ынакшылды сүзүктөп хайырлап чоруур кылдыр чаяган. Кыс ээниң саңы өгнүң эжиинден биче-ле ырак (3-4 м), хемчээлиниң аайы-биле бичежек болур. Саңның баарынга ак энчек салыр. Кыс улустуң саңын чүгле артыш биле саржаг каап кыпсыр. Ие кижини энчек кырынга олуруп алгаш, оран-делегей, аал-чурт ээлеринге үш катап тейлээр. Ооң соонда бичии ажы-төлү тейлээр.

Чолукшуур езулал

Даң бажын уткуп, аъш-чемин белеткеп алган турар үеде кожазында өглерден аныяк назынныг кижилер өгге кирип, улуг кижилер-биле чолукшуп эглээр. Чолукшуур деп сөс боду «чол, чол-кежик» деп сөстен укталган болуп турар. Аныяк кижии адыжын өрү көрүндүр улуг кижиге мөгее аарак сунар. Улуг назылыг кижии адыштарын куду көрүндүр, аныяк кижиниң холдарының кырынче салып, деткимчезин илередир. Улуг-назылыглар ак кадакты ийи холунуң өрү көрүнген адыжынга арта каггаш, чолукшуур дээн кижизинге «Амыр-ла!» дээш, сунар. Улуг кижии амыр-мендизин харылааш, мендилешкен кижиниң холдарының кырынга база ийи холдарын салгаш, белекти хүлээп алыр:

-
- Амыр-ла!
 - Амыыр, Амыр-ла!
 - Шагаа найыр чаагай болду бе?
 - Чаагай-ла болду.
Силерниинге чаагай-ла болду бе?
 - Чаагай-ла болду ийин.
Кыштан хүр-ле болду бе?
 - Хүр-ле болду ийин.
 - Ыт куш сол-ла-дыр бе?
 - Сол-ла дыр.

Силерниинге ыт-куш сол-ла-дыр бе?

- Сол-ла-дыр ийин. Чежелиг апаардыңар? – дээн ышкаш. Бо ёзулал дыка ханы уткалыг. Улуг назылыг кижии аныяк кижиге бодунуң узун назынын, буян-кежиин, чечен сөзүн, мерген угаанын хайырлап, сөңнеп турары ол. Чолукшулга ёзулалы чылда чүгле чаңгыс катап болур турган. Бир эвес үе-черге улустар амырлажып (чолукшуп) турган болза, олар маргылдаа хевирлиг, ойнай-сылдай мендилежир чораан. Кым холдарының адыштарын бир дугаар өрү көрүндүр тудуптарыл, ол хүндүткелин көргүзүп турары ол. Өскези — эжин мурнаар дээш, база-ла адаанче холунуң адыштарын өрү көрүндүр салыптарын кызыдар. Ындыг маргылдаа бир дугаарында кым холдарын черге дегзиптеринге чедир уламчылаар турган. Онза хүндүткелдиг, улуг назылыг азы эрге-дуаалдыг кижилерге кадак база тутсур чораан. Кадак – торгу пөстүң кезээ, буддизмниң бир символу. Ол – хүндүткелдиң, арыг болгаш эп-найыралдыг хамаарылганың, ак сеткилдиң демдээ. Кадакты сунарда, ону сыга тудуп алгаш, ооң ажык талазын тутсуп турар кижиге көрүндүрүп алыр. Ол арыг болгаш ажык сеткилден сөңнеп турарын илередири ол. Хүлээп алган кижии кадакты дүре тудуп алгаш, хойлап алыр. Кадакты хүлээп алган кижии, ону бодунуң мойнунче кедире салбас, чүге дизе өске кижини ону хүндүлөп турары ол. Кижиниң мойнунче кадакты, шаанда, чүгле лама кижии салып болур эргелиг чораан

Коргеннинер
дээш
ЧЕТТИРДИВИС!!
!